

ФРИДРИХ НИЦШЕНИНГ БУДДАВИЙЛИККА МУНОСАБАТИ РУЗМАТОВА ГУЛНОЗ

Фалсафа фанлари доктори, профессор, Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ

Аннотация. Мақолада Ницшенинг буддавийликда устунликни кўргани, буддизмда қадриятларни қайта баҳолаш масаласига бўлган муносабати ўрганилган.

Таянч сўз ва иборалар: буддавийлик, христианлик, инсонийлик, “қуллар ахлоқи”, “ҳукмдорлар ахлоқи”, Зардӯшт, аъло одам, “ҳаёт фалсафаси”, нигилизм.

Аннотация. В статье рассматривается видение Ницше преимущества буддизма и его отношение опыту переоценки ценностей в буддизме.

Опорные слова и выражения: буддизм, христианство, человечность, “мораль рабов” “мораль господ”, Заратустра, сверхчеловек, “философия жизни”, нигилизм.

Abstract. The article considers Nietzsche's vision of superiority in Buddhism and his attitude to the reassessing of values in Buddhism.

Keywords and expressions: buddhism, christianity, humanity, “slave morality”, “master morality”, Zarathustra, overman, “philosophy of life”, nihilism.

Фридрих Ницше (1844–1900 йиллар) шахсияти доимо ўзига оҳанграбодек жалб қиласидиган мутафаккирлар сирасига киради. Унинг инсон, “аъло одам”, ахлоқийлик ва ахлоқизлиқ, дин, Шарқ дунёқарашига муносабати ўзига хос. Умуман олганда, Фридрих Ницше Шарқ фалсафаси билан маҳсус шуғулланмаган бўлса ҳам, лекин у “Дажжол” асарида буддавийлик ҳақида фикр юритади. Бу христианлик масаласи туфайли содир бўлади. Файлласуф икки динни қиёсий ўрганиб, буддавийлик ҳақида ижобий фикр билдиради. Бунинг ўзига хос сабаблари мавжуд. Ницшенинг ҳаётдан олган сабоби соғломлаштиришдан иборат эди, лекин буддавийлик бундан мустасно бўлмаган. Ницшенинг мақсади “ҳамма азоб келтирувчи жараёнларга нисбатан исён бўлган”, бунга “Рихард Вагнер, Артур Шопенгауэр ва хозирдаги “инсоният”¹ кирган².

¹ “Инсоният” деганда, Ницше христианча ҳамдардлик тарғиботини тушунганди.

² Ницше Ф. Казус Вагнер. Проблема музыканта // Ф.Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 526.

Ницшенинг буддавийлик ҳақидаги тасаввурлари асосан иккиласи манбалардан, Шопенгауэр ва Пауль Дэйссен орқали шаклланган. Уларни файлласуф Европадаги ҳинд фалсафасининг биринчи билимдонлари деб ҳисоблаган. Шарҳловчилар ҳам Г. Ольденбергнинг “Будда, унинг ҳаёти, таълимоти ва жамоаси” китобини манба сифатида тан олган, лекин Ницшенинг биографлари биринчи манба сифатида инглизча таржимадаги “Сутта – нипата” билан таниш бўлганлигига ишора қиласиди. Буддавийликка “мубтало бўлмаган” Ницшенинг “ҳаёт” концепциясига бу таълимот хавф солмаган. Зоро, файлласуф кўпроқ европа инсони учун қайғуради. Мазкур инсоний нигилизм шаклларига қарши кураш билан овора бўлади. Ницше буддавийликни европаликларнинг “бўлажак” касаллиги сифатида кўради. Унинг фикрича, демократик ҳаракатларнинг христианлик билан ўхшашлиги азобга нисбатан нафрат орқали намоён бўлади. Бу Европага “янги буддавийлик” сифатида хавф солади. Ҳар бир нигилистик инстинктда у Вагнерни айблайди, бу ницшеча буддавийлик инстинктлари билан баробардир.

SHARQ MASIN'ALI

Ницше нигоҳида буддавийлик қандай на-
моён бўлади? Дастреб, у христианлик ва
буддавийликни нигилистик дин деб хисоб-
лайди. Шу билан бирга, улардаги жиддий
фарқни кўради. “Христианликни айнаб, –
деб ёзади Ницше, – буддавийликка нисбатан
адолатсизлик қиломайман”. Буддавийлик
“христианликка нисбатан юз баробар во-
қеийдир”, “юз баробар совуқонроқ, ҳақо-
нийроқ ва холисроқдир” ва уни тарихда
учраган “ягона ҳақиқий хаётбахш дин”¹, деб
хисоблайди. Буддавийлик Ницшени нимаси
билан жалб қилди?

Биринчидан, “Худо” тушунчасидан воз
кечганлиги учун. Мутафаккир буни ўз асар-
ларида баён қилган, яъни “Худо ўлди!”, шу-
нинг учун ҳам бу унга жуда ёқди. Иккинчи-
дан, “тunoхга қарши кураш” “азобга қарши
кураш билан” алмаштирилгани учун. Будда-
вийлик, Ницшега кўра, “ўз укубатларини,
ноқислигини гуноҳнинг маҳсули деб талқин
қилмайди, “Мен изтироб чекяпман”, деб
очик тан олади”². Ўзини алдайдиган ахлоқий
тушунчалардан воз кечган буддавийликни
“эзгулик ва ёвузликни нариги томонига”
кўяди, бу Ницшенинг энг юксак мақтоби эди.
Учинчидан, таркидунёчилиқдан воз кечиб,
“ўз истакларини жиловлаши”. Ницше хри-
стианликка нисбатан буддавийликни хушкай-
фият дин, деб хисоблаган. Тўртинчидан,
мажбурийликдан воз кечиб, роҳиблиқдан
чиқиб кетиш имконининг мавжудлиги; буд-
давийлик таълимотининг қасоскорликка қар-
шилиги, “у ўзгача фикрловчиларга қарши ку-
рашни талаб қилмайди”. Ва ниҳоят, эгоизм-
нинг мажбуриятга айланиши: “Бир нарса
зарур: укубатдан кутулиш йўли” – бу ҳолат
бутун маънавий-рухий парҳезни ташкил
қиласиди ва чеклайди”³. Бундай тезис файласуфни албатта, ўзига жалб қилган, чунки у
эгоизмни, танланган табақа руҳиятини ифодалайди, деб хисоблаган.

¹ Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 645.

² Ўша манба. – Б. 648.

³ Ўша манба. – Б. 646

Ницше томонидан буддавийликка берил-
ган шундай таснифдан маълумки, у будда-
вийликнинг хинаян ва маҳаян анъаналарини
фарқламаган. Агар хинаян тарафдорлари –
нирванага якка ҳолатда эришиш мумкинли-
гига ишонган бўлса, – бу архатлик идеали
бўлиб, элитарликка даҳлдор роҳиблиқ будда-
вийлиги ҳисобланиб, “эгоистик” деб аталган.
Маҳаяначилар бодхисагвга идеалларига
таяниб, кенг қатламни буддавийлик мағку-
расига чакирган, роҳиблиқ рутбаларига амал
қилиши шарт бўлмаган. Зоро, эзгуликнинг
чексиз тарғиботи нурланишга олиб келади,
деб хисоблаганлар, бу роҳиблиқ амалиётида
йогик таълимотга хос бўлган. “Бу будда-
вийликнинг диний идеалларига кенг йўл оч-
ган, аҳолининг анъанавий таълимот олиш
имконига эга қатламидан ташқари, таълимот
олишга эга бўлмаган брахманча тизимнинг
қуий поғонасида жойлашган касталарга ҳам
мумкин бўлган”⁴.

Ницше “қуллар ахлоқи” ва “хукмдорлар
ахлоқи”ни ажратган. Шунда христианлик ах-
лоқини биринчи турга мансуб деган. Будда-
вийлик унинг таснифига кўра, кўприк ролини
ўйнайди: “Бу ҳаракатнинг йўлбошлилари
юқори қатлам вакилларидан иборат”; маҳая-
наларнинг демократик қоидалари Ницшени
қизиктирмаган, уни эътибордан четда қолди-
ради. Христианликда, Ницшега кўра, фақат
қуий табақа ҳалоскорликка интилади, шу-
нинг учун ҳам “христианликка босқинчи ту-
шунчалар керак бўлган, чунки бу жоҳиллик
устидан ҳукмронлик учун шарт эди”. Буд-
давийлик, Ницше фикрига кўра, хорғинликка
йўғрилган, охиратга яқинлаштирадиган, “ци-
вилизация” динидир, “руҳиятнинг юқори
чўқкисига эришган, олийманасб, нозиктаъ
қатлам динидир”⁵. Шу маънода, буддавийлик
христианликдан юқори туради.

⁴ Рудой В.И. Истоки идеологии индо-буддийской традиции // Буддизм в переводах. Альманах. Вып. 2. – СПб., 1993. – С. 352.

⁵ Ницше Ф. Антихрист // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 647–648.

SHARQ MASIN'ALI

Ницше буддавийликнинг икки табиий сабабини келтиради. Бу ҳаддан ортиқ ғазабноклик ва уқубатга нисбатан ўта сезувчаник. Бу ҳолат депрессияга олиб келади. Депрессив ҳолатнинг мазмуни “башарият азобдан иборат” деган тезисдан келиб чиқади. Бундан ташқари, “ҳаддан ташқари рухиятлилик, вақт, тушунчалар ва мантиқий муолажалар таъсирида бўлиш, шахсиятлилик инстинктига олиб келди, бу ўзининг зиёнига ишлади ва “шахсизлик” билан ўрин алмасди”¹. Ницше ўзида нимани енгишга уринганлиги ҳакида мулоҳаза юритади. Кўп касал бўлиши туфайли келиб чиқсан “бўрттирилган ҳиссиёт”, уни ёлғизликка маҳкум қилди.

Буддавийлик юқоридаги масалаларнинг ечимини берди. Аслида, буддавийликдаги масаланинг ечими шахсиятдан, “мен”дан воз кечишдан иборат, шахслик инстинктида эмас. Бу умид узганларнинг шодон ҳаётга қайтиши эмас. Ницшенинг бундай мулоҳазаси билан келишиш қийин. Буддавийликдаги халоскорлик бошқача намоён бўлади. Ницше шодонликка чакирса, буддавийлик “рухиятнинг” хотиржам ҳаловатига даъват қилади. Будда табассуми – бу ҳаётни шодон қабул қилишни англатмайди. Шунинг учун ҳам, Будда тавбаси орқали “дунёга қайтиш” ўзига хос тарзда амалга ошади, бу ўзлигига қайтиб келишни, шубҳа юқидан кутулишни назарда тутади.

Бу масалада Ницше изчил эмас. Бошқа жойда у шундай ёзади: “...Рух ойдинлиги, хотиржамлик, истакларнинг инкори бу энг олий мақсад – буддавийликда айнан шунга интиладилар ва эришадилар”². Бу асосан, буддавийликнинг христианликдан устунлигини билдиради. Ницшега кўра, бу мукаммаликка интилишгина эмас, балки унга эга бўлиш ҳамdir. “Буддавийлик вайда бермайди, балки бажаради, христианлик эса умид беради, лекин амалга оширмайди”³, Ницшенинг хulosаси шундай.

¹ Ницше Ф. Антихрист // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 645.

² Ўша манба. – Б. 646.

³ Ўша манба. – Б. 666.

Бир диннинг иккинчи диндан устувор бўлиши бу анча баҳсли масала, уни ечиш жуда мушкул, деярли мумкин эмас. Христианча тарбия кўрган Ғарб одами сифатида Ницше агар муаммони шарқ дини фойдасига ҳал қиласа, бу фақат полемика васвасаси туфайли содир бўлади. Ницше бу йўл билан сўнгги христианликни ошкор қилади. Бу ҳақиқатдан узоқлашган христианликдир. У илк христианлик моҳиятини қайта тиклашни истайди.

Ницше “тоғларда, кенгликларда, дарёларда тарғибот қилувчи” Исо билан “Буддани пайдо бўлишидаги ҳайрат” ўртасидаги зиддиятни кўрсатиб беради⁴. Бу тимсол христиан жамоаси томонидан намоён қилинган, ундан мақсад тарғибот ёки кураш бўлган. Исо тимсолида, Ницше фикрига кўра, умуминсоний мазмун яширинган: “Хиндларда у Санкхъи тушунчаси билан ифодаланади, хитойликларда – Лао-Цзи билан”⁵.

Исо билан Буддани қиёслашда давом этиб, Ницше айтади: “Ана энди хочдаги ўлим ниманинг якунини кўрсатгани маълум бўлди: янгича ўзига хос буддавий хотиржамлик, хаққонийлик, сароб бўлмаган заминий бахтни”⁶. Яъни аутент христианлик бу ўзи учун христианликни англатади. Ягона христиан бўлган, у ҳам хочда ўлган. У буддавийликнинг европача тимсолидир. Бу Ницше фикрининг давоми. Шундай қилиб, буддавийлик Ницше томонидан, полемика воситаси сифатида қўлланилади, унга мурожаат қилиш христианликнинг танқидини кучайтириш учун шарт. Ницшенинг сўнгги асарларида бундай ёндашув яққол намоён бўлади: “Санамлар оқшоми”да, “Дажжол”да шунга ўхшаш қиёслар берилган: “христианча ахлоқка хинд-брахманча ахлоқ қарши қўйилган”. Л.Жакальонинг “Диний қонун яратувчилар: Ману – Мусо – Мухаммад” китоби билан Ницше таниш бўлган. Ана шу қиёслар натижасида устуворлик Шарққа берилади:

⁴ Ўша манба. – Б. 657.

⁵ Ўша манба. – Б. 658.

⁶ Ўша манба. – Б. 666.

SHARQ MASIN'ALI

“Христианча касалхона ва қамоқхона атмосферасидан қутулиб, эркин нафас оласан, бу янада юксакроқ, янада кенгрөк дунёдир. Янги Аҳд Мануга қиёслаганда жуда абгор кўринади”¹.

Ницшенинг “Ману қонунлари”га муносабати, буддавийликка ўхшаб, икки хил. Бир томондан, хиндча ахлоқдан ўзини ҳимоялаш, “ўрта одамга” қарши йўналтирлган чоралар, чандалларга қарши курашдан иборат. Бу унингча, “бизнинг ҳис-туйғуларимизга” зид келади, лекин қандай ҳислар? Ахлоқ? Адолат? – “ахир, файласуфларга қўйган талабим: эзгулик ва ёвузликнинг нариги томонидаку, улар ахлоқий ҳукмлар саробику”². Бошқа томондан, Ницше бу асосларда “орийча инсонийликни” кўради. Христианлик орийча диннинг зидди сифатида намоён бўлади, чандал қадриятларининг ғалабаси, яъни “инкор этилган, амалга ошмаган, ҳукм қилингган”, охир-оқибат, яна негатив ҳолат.

Ницше ана шу “инсонпарварликнинг юкори чўққисини” ўзининг оқсуяк таълимомти чегараси билан ўлчайди. Унинг сўзига кўра, “ўзини восита сифатида эмас, балки мавжуд тузилманинг мазмуни, мақсади сифатида ҳис қилиши керак”, шунда қуий қатламнинг эксплуатацияси – номукаммал, соддажўн жамият тузилишининг белгиси бўлмайди, “бутун тирикликтинг моҳияти билан алоқада бўлади” ва “бу ҳукмронлик иродасининг оқибатига айланади”³. Бироқ, Ницше икки – христианча ва хиндча ахлоқни тенглаштиради. Инсонни ахлоқли бўлиши учун ишлатилган воситалар ҳозиргача ахлоқсиз бўлди. Бу эътиroz, албатта, Ницше таклиф қилган қоидаларга қийинчилик билан мос келади. Айнан “ахлоқни яратиш учун, қаршилик иродаси керак”⁴. “Дажжол”да “Ману

қонунлари”га берилган баҳо акцентлари арафашиб кетади. “Санамлар оқшоми”да ундай эмас. Унда юкори ахлоқ шаъни кўрсатилади, шу ёрдамида олий табака, файласуфлар ва ҳарбийлар, унинг ёрдамида оломонни ўз ўйлида ушлаб туради. Ёлғоннинг ахлоқсизлиги инкор этилади, лекин урғу ёлғоннинг мақсадига берилади, “христианликка муқаддас мақсад этишмайди, хинд ахлоқида эса жўмард қадриятлар устуворлик қиласди”⁵. Касталар тартиби, иерархия, Ницшега кўра, ҳаётнинг олий қонунини шакллантиради. Ницшеда шундай қилиб, уч жиҳатли тартиб таснифи юзага келади: христианлик – қуий даража, хиндча ахлоқ ёки буддавийлик – ўртанча ҳалқа, ҳаётга муҳаббат билан ницшеча оқсуяклик – юкори даража.

Ницшенинг буддавийлигига қайтамиз. Демак, буддавийлик иерархиянинг ўрта дараҷаси. У ўзининг тўдага йўналганлиги билан христианликдан юкори, бироқ қайсиadir маънода христианликка яқин, чунки номукаммал нигилизм ва пессимизм сифатида намоён бўлади. Ницше динга нисбатан фақат бир оқловни кўради: у ҳам бўлса оддий одамларга, кўпчиликка, ўз ҳолатидан қоникиши ҳиссиётини бера олишидадир. “Балки христианлик ва буддавийликда ҳеч қандай ҳурматга лойиқ нарса бўлмаслиги мумкин, лекин уларда оми инсонни саробий олий тартибга интилишни ўргатувчи санъат мавжуд. Бу унинг учун жуда мушкул, лекин бу мушкулот заруриятдир!”⁶. Бу диннинг амалий характеристини билдиради, у файласуфлар кўлида тарбия қуроли сифатида роль ўйнайди. Агар у мустақил ҳаракат бошласа, Ницшенинг фикрига кўра, ҳалокатга олиб келади: “мустақил динлар “инсон”нинг қуий чегарада қолиб кетишидаги асосий сабабчи бўлади; улар ҳалокатга юз тутиши керак бўлган

¹ Ницше Ф. Сумерки идолов // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 586.

² Ўша ерда. – Б. 585.

³ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 380–381.

⁴ Ницше Ф. Сумерки идолов // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 588.

⁵ Ницше Ф. Антихрист // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 683.

⁶ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 288.

SHARQ MASIN'ALI

нарсаларни ўзида сақлаб қолишиган”¹. Шу шу дамдаёқ айтадилар: “хаёт ўтиб кетди!” Лекин уларнинг ўзи инкор қилинган, уларнинг нигоҳлари бор мавжудликни кўради”³.

Демак, Ницше учун абадий қайтиш ҳақидаги таълимот катта ҳаёт жўшқинлигига, ҳаёт тасдифига олиб келади. Бу ҳолат дунёдаги муносабатлар устидан хукмронлик қиласи (“менинг ўзим абадий қайтиш сабабларига таалкуқлимсан”). Бу буддавийликка зид туради, бу номавжудлик йўли эмас, балки ҳаётнинг инкоридир. Бу ўзига хос дионисча “Ҳа”, буддавий “Йўқ”қа нисбатан қаршиликдир, Дионис Буддага қарши⁴. Ницшенинг сўзлари билан ифодаласак, “Дионис хочланганга (Исога) қарши”. Лекин шундайми? Буддача “Йўқ”нинг, буддача инкорнинг маъноси нимада? Ницше уни анлаганми? “Ҳа”ни тушунганми, қанчалик даражада?

Сўнгги саволга деярли жавоб берилган. Ницше буддавийликни танқид қилаётганида уни доимий равишда, ўзининг фалсафий рақиби билан – Шопенгауэрнинг “ожизона тушкунлиги” билан айнанлаштиради, гўёки “куч тушкунлиги”га қарши қўяди. Бу Ницшенинг ўзига хослигидир, лекин бошқа материалда Андрей Белий шундай дейди: “У бир неча бор Дарвинга эътиroz билдиради, ваҳоланки, ундан фойдаланади, лекин унга тасодифан йўлда учраган хипчиндек муносабатда бўлиб, оёғини остидан чиқкан схоластикани яксон қилмоқчи бўлади... Унинг учун ҳаммаси, керак бўлганида яксон қилиш учун воситага айланади. Шу ерда у католикларга қарши Боклей, Миллей, Дарвин ёрдамида пистирма куради, бошқа жойда фаҳрий олимлар оёғи остига иезуитни ташлайди”⁵. Ушбу фикрни давом эттириб, айтиш мумкинки, Ницше буддавийликдан христианликка қарши курашиш учун қурол сифатида фойдаланади. Агар Шопенгауэрга қарши

¹ Динга ракобатчиликни ошпазлар ташкил қиласи: “Жохил ошпазлар туфайли, соглом тафаккурнинг йўқлиги туфайли инсониятнинг ривожланиш ошхонасида тўсиқ кўпроқ қолиб кетди, унга катта талофат келтирди...” // Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 355.

² Ўша манба. – Б. 284.

³ Ницше Ф. Так говорил Заратустра // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 32.

⁴ Ўша манба. – Б. 32.

⁵ Белый А. Арабески. – М.: Мысль, 1911. – С. 68.

SHARQ MASN'ALI

кураш мантиги унга қарши бўлса, иккилан- масдан ундан ҳам воз кечади.

Лекин буддавийлик Ницше учун тасоди- фан қўлга илинган хипчин эмас. “Хайратли тарзда хиндча, юончча, олмонча файласуфона мулоҳазакорликнинг ички бирлигини” кузата туриб, бу ўхашашлик сабабини тилнинг яқин- лигидан деб билади. Грамматиканинг умумий фалсафаси зарурий ҳолда “ҳаммасини ягона тартибли ривожига, фалсафий тизимлар кетма- кетлигига замин тайёрлайди”¹.

Бундан ташқари, Ницше яна қуйидагини эълон қиласди: “Ҳамма европаликлар, яшаёт- ганлари ва яшаганлари ҳам – Афлотун, Вольтер, Гете – мен кенг диапозонли қалбга эгаман. Бу шароитга боғлиқ. Бу шароит менга боғлиқ эмас, балки “нарсаларнинг моҳиятидан” келиб чиқади. Мен Европанинг Буддаси бўла олар эдим, албатта, у хиндча буддавийликнинг антиподи бўларди”². Бундай қиёс кўп ҳолда симптоматик тарзда содир бўлади, ҳеч қандай зиддиятларга аҳамият бермайди. Навбатдаги даъват: “Мени ўзгалар билан аралаштирунг!” Ницшечилик руҳида айтиш мумкини, Ницшенинг Европа Буддаси бўлиши учун асос бор, зеро, у тарихий мавжуд Буддага ўхашашни истамаган.

Ницшеда эмас, буддавийликда ҳам ҳаракат нуқтаси сифатида инсоннинг экзистенциал изтиробли олами туртки бўлади, чунки у ўз тафаккури ва эҳтиослари натижасида абор бўлиб қолган. Асосий мақсад унисида ҳам, бунисида ҳам намоён бўлади – бу инсоннинг шароитдан озод бўлиши учун кўмаклашиш, зотан, озодликка мустақил эришиш керак: Будда ҳам, Ницше ҳам бунга факат туртки бериши мумкин. Бу ерда изтироб жараённинг ўзига хослиги сифатида шарҳланади, у худди ёпиқ доирага ўхшайди, ўзини-ўзи кучайтириб борувчи копқондир. Изтироб онтологик йўналишни йўқотиб қўйилиши натижасида пайдо

бўлган. Озодликка, яъни боғланиб қолишдан стабилликка ўтиш жараёнида эришиш мумкин. Бу инсоннинг фундаментал идентикилигига ва воқеийлигига намоён бўлади. Ана шу идентикилик, албатта, бир хил эмас. Ҳамма ёлғон “мен” занжирларидан кутулиш, буддавий идеалнинг якунидир, “у ўзини доимо трансценденция қиласди, гиперболик тарзда ўз ички имкониятларини очади, ўзидан ташқарига чиқади”³. Бу Ницшенинг “аъло одам”и тимсолига тўғри келади.

Ницше буддавий инкорнинг нозик жиҳатларини ва чукурлигини етарлича баҳолай олмади. Буддавийликда ҳар қандай метафизик ҳолатнинг ўзига хослиги инкор қилинади, инсон учун реалликка ошнолик имконияти яратилади. Охир-оқибат, ушбу инкор қилиш негатив бўла олмайди. У эзгулик ва ёвузликнинг чегаравий ҳолатларидан, оптимизм ва пессимизмдан озод қилиб, ўрта йўлни танлашга имконият яратади. Моҳиятан, Ницше Будда сингари ҳар қандай метафизик спекуляциядан ҳазар қиласди, улар, албатта, доимо бузуб талқин қилинади. Ницшенинг афористик стили, фрагментарлиги ўкувчини озодлик йўлига чиқиб олишига ёрдам беради. Бу худди буддавий сутралар стилига ўхшаб кетади. Ҳақиқатни мантиқий боғланган ҳолда, ёдлаб олиб баён қилмасдан, балки уни топишга туртки бериб юбориш стилини танлайди. Будда ҳам, Ницше ҳам замондошларга ва уларнинг авлодларига кучли таъсир қилган Агар шарқ инсони учун Будданинг нирванаси ижобий мазмунга эга бўлса, нирвана ўлим дегани эмас, балки идеал модель тимсолидир. Будда бутун мавжудотни сансара ғилдирагидан озод қилди. Ницшенинг “ҳаёт фалсафаси” эса европа инсонини иккиланиш таассуротига тушириб қўяди. Бу ерда Ницшенинг Будда идеалига муносабатини кўриб чиқамиз: унинг учун нирвана бу ҳаётдан кетишдир, ундан нигилистик возкечиш, ўзини-ўзи ўлдиришга тенглашади.

¹ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – Б. 256.

² Свасьян К.А. Фридрих Ницше – мученик познания // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 35.

³ Автономова Н.С. Рассудок, разум, рациональность. – М.: Наука, 1988. – С. 143.

SHARQ MASINI'ALI

Агар соғлом тафаккур позициясидан воз кеби, Ницшенинг ақлдан озиш амалиётини күрсатсак, бу озодлик ақлдан озишга олиб келмайды, балки ақлсизликка турткы беради¹. Унда Ницшенинг Европа Буддасига айланиши ҳаидаги сўзлари ўзини оклади. Ницше фалсафаси ўзи учун амалий йўналишга эга бўлган.

Ницше рухий-илоҳий озодлик ҳолатини излайди, бу ижтимоий мослашув техникасидан воз кечиш зарурати билан боғланган. Маданият, аниқроқ айтганда, анъанавий христианлик маданияти, файласуф томонидан бузғунчи механизм сифатида кўрилади. Ницше нуқтаи назарича, ҳаёт мазмунни фикрда билинмайди, фикр атомар тузилишга эга, у “мен” яхлитлигининг асоси бўла олмайди. Фикр атомларининг онгда қўшилиши, хулқ мотивлари олдидағи доимий ҳисоботdir. “Мен”нинг гетероген ҳаракатларини яхлитликка олиб келишдир, у табиатига кўра, спонтан хусусиятга эга. Онгнинг бу соҳаси агрессив бўлиб, доимий кенгайиб боради, ҳаётга хавф солади. Шунинг учун ҳам иродани ҳаракатга чорлаш керак. Бу онгдан соғломлашишга олиб келади. Онг даражасида эришилган нарсалар, ўз табиатига кўра, радикал ўзгаришдан ўтади. Ироданинг бундай ҳаракати деструкциянинг деструкцияси бўлиб чиқади. Дастребки деструкция маданият туфайли содир бўлади – бу тана кучлари спонтанлигини бузиб юборади, ҳаётни когнитив актлар бирлигига олиб келади. Ницше иккичи белгили воқеликни ва дастребки сўзлашувни, тана ва ирова ўйинларини, ҳаётнинг спонтанлигини бузишни таклиф қилмайди.

Тана йўналиши – бу метафора йўлларидир. Бундай амалиётга мурожаат қилиш сукут техникасини, раксни, “аклдан мосуво тарзда” намоёнликни тақозо қилади. Ницшега кўра, метафизик матн курилмайди, балки эманация (йўғрилади) қилинади. Доимо юкори экстатик, беморлик ҳолати билан боғланади. Шундай қилиб, “Ницшенинг онг,

тил, ўз танаси ва касаллиги билан кураши, мавжудликнинг шундай интенсивлик даражаси учун олиб борилади. Бу замонавий маданият меъёрлари тилида ифодаланганда ақлсизлик, телбалик дейилади. Тажриба ўтказувчининг ичидан қаралганда “ўзини-ўзи соғломлаштиришнинг” ноёб тажрибаси сифатида намоён бўлади”².

Метафорик қарашлар ўзига хос психотерапевтик муолажа сифатида, далолат беради, “Ницше учун касалланган аъзо – бу вазиятдир, “мендан холилик эмас”, у турли-туманликларда адашиб, гангиб юради. Бор бўлиш эса, универсал ўзига-ўзи айнанлик саробидир, дунёда “мен”нинг иродавий функцияси марказлашувидир”³. Ницшега кўра, янги тил эксперименти зарур. У тана фаоллигини узлуксиз психосоматик ҳодисалар оқими сифатида шакллантирасин. Лекин бу ягона тил, умумқабул қилинган сўз мазмунидек аҳамиятга эга бўлмасин. Бу ақлсизликка олиб келадиган, таранглик ҳолати билан боғлансин: “афористик мактуб бу хаос машқидир”⁴.

Демак, Ницше буддавийликда устунники кўрганлиги бежиз эмас. Айнан унда ҳақиқатдан озод бўлиш идеалига эришиш мумкин; зеро, бу идеалнинг мазмуни буддавийликдан фарқ қиласи. Лекин унга қараб ҳаракатланиш, онг билан, ҳаёлий “мен” ягоналиги билан кураш, шаклан ўхшашдир. Шу билан боғлиқ бўлган метафорик ўзига хос стил афористик ва метафорик хусусиятга эга. Қадриятларни қайта баҳолаш буддавийликда ҳам, Ницшеда ҳам муайян тарзда қиёсланиши мумкин. Зотан, бу қайта баҳолаш буддавийликда ҳаёт ва ўлим чегарасидан ташқарига чиқишига олиб келади. Ницшеда мазкур тажриба асосида “ҳаёт”нинг тўлиқ ғалабасини кузатиш мумкин, бироқ бу ақлсизликка тенглашади.

² Подорога В.А. Метафизика ландшафта. – М.: Наука, 1993. – С. 151.

³ Ўша манба. – Б. 201.

⁴ Ўша манба. – Б. 226.

¹ Соколов Б.Г. Отрывок из “Теогонии” // Фигуры Танатоса. – СПб., 1991. – С. 28.